

تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی براساس مؤلفه‌های تربیت اقتصادی قرآن

میثم شاه‌ملکی^۱ • دکتر حسن ملکی^۲ • دکتر مصطفی قادری^۲ • دکتر غلامرضا مصباحی‌مقدم^۲

چکیده:

پژوهش حاضر با هدف تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی مبتنی بر تربیت اقتصادی قرآنی انجام شده و روش آن توصیفی - تحلیلی است. جامعه پژوهش کتابهای دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۰ است که به شیوه سرشماری محتوای آنها با استفاده از فهرست وارسی (فرم تحلیل محتوا) مبتنی بر مؤلفه‌های قرآنی از سوی پژوهشگر شناسایی شده است و روایی آنها را صاحب‌نظران بررسی، تحلیل و تأیید کرده‌اند. واحد تحلیل در پژوهش حاضر جمله، تصویر و مضمون است. داده‌های به دست آمده با استفاده از فراوانی و درصد تحلیل شده‌اند. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخته بود که روایی آن با به کارگیری جدول لاوشی محاسبه و تأیید شده است و پایایی آن به روش فرمول پایه هولستی ۰/۹۵ محاسبه شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، در کتابهای دوره ابتدایی به طور شایسته به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی قرآنی توجه نشده است. همچنین بیشتر از همه به مؤلفه شغل و درآمد توجه شده و کمترین مقدار توجه به مؤلفه‌های بخل و مفساد اقتصادی است و به مؤلفه تحریم اصلاً توجه نشده است. در کتابهای حاضر بیشترین توجه به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در کتاب مطالعات اجتماعی و کمترین توجه در کتاب تفکر و پژوهش است. در کتابهای پایه ششم، بیشترین مقدار و در کتابهای پایه اول، کمترین مقدار توجه به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی شده است.

کلیدواژگان: تحلیل محتوا، کتابهای دوره ابتدایی، تربیت اقتصادی، مؤلفه‌های قرآنی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۶/۲۰

این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول است.

۱. دانش‌آموخته دوره دکتری مطالعات برنامه درسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۲. استاد گروه مطالعات برنامه درسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

E-mail: maleki@atu.ac.ir

۳. دانشیار گروه مطالعات برنامه درسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۴. استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

نظام آموزشی هر کشور، آینه تمام‌نمای فرهنگ، ارزشها و میراث تربیتی آن کشور است که شاخص برجسته نظام تعلیم و تربیت، میزان دستیابی به آرمانهای بلند و اهداف متعالی فرهنگ خود است؛ بنابراین هدف غایی نظام آموزشی یک کشور، متمرکز بر تربیت انسانهایی است که در شکل‌دهی و تحقق بخشی این اهداف، مشارکتی فعال و خلاق داشته باشند (حسینی و همکاران، ۱۴۰۰). در میان مسائل گوناگون جامعه، اقتصاد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین حوزه‌های مسائل زندگی مطرح است، چرا که استقلال جامعه و مقاومت آن در برابر حوادث اجتماعی و شکوه و پایداری آن وابسته به رفع مشکلات اقتصادی است. به همین دلیل نظام آموزشی نیز باید مفاهیم مرتبط با این بخش را در چارچوب «تربیت اقتصادی» عرضه نماید (فضلعلی‌زاده صوفی و همکاران، ۱۳۹۸).

در نگاه کلان، تربیت اقتصادی عبارت است از برنامه‌ها و اقداماتی که بیشتر جوامع و کشورها برای فرهنگ‌سازی در حوزه اقتصاد اجرا می‌کنند تا تربیت اقتصادی را نهادینه کنند (طغیانی و زاهدی‌وفا، ۱۳۹۱). رومند^۱ (۲۰۱۰) با بررسی صد منبع اطلاعاتی مفاهیم مرتبط با تربیت اقتصادی را به پنج دسته طبقه‌بندی کرده است: درک مفاهیم اقتصادی، توانایی برقراری ارتباط میان این مفاهیم، توانایی مدیریت امور شخصی، تبحر داشتن در تصمیم‌گیریهای مالی و تدوین برنامه‌های مؤثر برای نیازهای مالی آینده. درحالی‌که رفرجری و الندری^۲ (۲۰۱۴) تربیت اقتصادی را فرایندی پیوسته می‌دانند که از کودکی تا بزرگسالی جریان دارد و افراد دانش مربوط به رفتار مطلوب اقتصادی را در بازه زندگی آموخته و به‌صورت ارزش درونی در شخصیت خود درونی‌سازی می‌کنند (موسی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۴ و نور^۳ و همکاران، ۲۰۲۲). در تعریفی جامع، تربیت اقتصادی مجموعه‌ای از عناصر بینشی، گرایشی و رفتاری است که به انتخابها و تصمیم‌های اقتصادی و درنهایت به زندگی فردی و اجتماعی انسان جهت می‌دهد (فریدریش^۴، ۲۰۲۱ و برول^۵، ۲۰۲۰). در این تعریف، هویت‌های انسانی شامل هویت‌های فردی و اجتماعی مشتمل بر خانوادگی، سازمانی، قومی، ملی و بین‌المللی است (پیغامی و طغیانی، ۱۳۹۵).

هدف از تربیت اقتصادی، تربیت تصمیم‌گیرانی عاقل در زندگی فردی و جمعی، شهروندانی مسئولیت‌پذیر، افرادی مولد، کارآفرین، مشارکت‌کنندگانی مؤثر در اقتصاد داخلی و بین‌المللی، مصرف‌کنندگانی مطلع، پس‌اندازکنندگان و سرمایه‌گذارانی آینده‌نگر، مشوقان و حامیانی برای ایدئولوژی و فرهنگ اقتصادی حاکم و مطلوب جامعه است (مرمان^۶ و همکاران، ۲۰۱۸). پیامدهای تربیت اقتصادی همچنین به شکل دوجانبه نظام آموزشی و جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد (پندرگاست^۷، ۲۰۲۱).

1. Remund
2. Refrigeri & Aleandri
3. Nor
4. Fridrich
5. Bäuerle
6. Mearman
7. Pendergast

در حوزه تربیت اقتصادی محتوای آموزشی نقشی مهم در تربیت فراگیران دارد. محتوا یکی از عناصر برنامه درسی است که شامل دانشها، مهارتها، فرایندها و ارزشهاست (ملکی، ۱۳۹۸) لذا محتوای برنامه‌های آموزشی سازماندهی و ارائه می‌شود. یکی از پرکاربردترین و مهم‌ترین رسانه‌های آموزشی در سیستم آموزشی کشورهای مختلف جهان کتابهای درسی هستند (نوریان، ۱۳۸۹). آلتباخ^۱ (۲۰۱۰) اعتقاد دارد که کتابهای درسی مورد استفاده روزانه معلمان و دانش‌آموزان است و گاهی هم به عنوان تمام برنامه درسی (هدف، محتوا، روش تدریس، ارزشیابی و...) مورد تأکید معلمان است. بدیهی است که تربیت رسمی فراگیران در دوره ابتدایی آغاز می‌شود (جعفرپور، ۱۴۰۰). برای دوره ابتدایی اهداف اعتقادی، علمی، اقتصادی و اجتماعی متعددی توسط سیاستگذاران آموزشی مطرح شده که برخی از این اهداف توجه به موضوع اقتصاد و مؤلفه‌های آن است (صافی، ۱۳۸۸).

در دنیای امروز و حسب الزامات اقتصادی حاکم بر زندگی بشر، مسئولیت نظامهای تعلیم و تربیت رسمی و عمومی مضاعف شده به طوری که ملاحظات خاصی را در باب نهادها و محتوا و روشهای تعلیم و تربیت پیش روی برنامه‌ریزان آموزشی قرار داده است. مثلاً، نهادهای آموزشی کشورهای پیشرفته در کنار آموزش مهارتهای اولیه و ضروری مانند خواندن، نوشتن، ریاضیات به تربیت اقتصادی نیز توجه و این برنامه‌ها را وارد سیستم آموزشی کرده‌اند (پیغامی و تورانی، ۱۳۹۰). آموزش اقتصاد مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی نقش مهمی در زندگی مناسب اقتصادی داراست. دلالتهای فراوان تربیتی در قرآن و سنت معصومین (ع) اقتضا می‌کند که سیاستگذاران تعلیم و تربیت به تدوین و طراحی برنامه درسی بر اساس آموزه‌های دینی اهتمام ورزند. قرآن کریم در جوامع بشری به ویژه جهان اسلام، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و بی‌تردید زیباترین و کامل‌ترین جلوه جلال الهی است (یوسفزاده و همکاران، ۱۳۹۷). قرآن کتاب تربیت است و به جلوه‌های متفاوت تربیت همچون اقتصاد توجه کرده است. در پژوهشهای گوناگون به قرآن کریم و شاخصهای آن در برنامه‌های درسی به ویژه تربیت اقتصادی توجه شده است.

طهماسب‌زاده شیخ‌لار و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهش خود با عنوان «شناسایی مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در قرآن کریم و میزان انعکاس آن در اسناد بالادستی» به این نتیجه رسیدند که مقوله‌های تربیت اقتصادی در قرآن کریم در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف، قابل طبقه‌بندی هستند. احمدی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های سواد مالی و اقتصادی در محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی» به این نتیجه رسیدند که میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های سواد مالی و اقتصادی در کتابهای درسی متفاوت است. موسی‌زاده و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «کاربست مؤلفه‌های حوزه توزیع تربیت اقتصادی در نظام آموزش و پرورش مبتنی بر آموزه‌های اسلامی» به این نتیجه رسیدند که مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در حوزه توزیع، در سه مقوله کلی

1. Altbach

هدف توزیع، ابزارهای مالی توزیع و آسیب‌شناسی توزیع ثروت قابل طبقه‌بندی هستند. ذیل مفهوم توزیع، مقوله هدف توزیع به وسیله مؤلفه برقراری عدالت تحقق می‌یابد. مقوله ابزارهای مالی توزیع با مؤلفه‌های انفاق، قرض و خمس و زکات و مقوله آسیب‌شناسی توزیع ثروت با مؤلفه مفاسد اقتصادی مثل ربا، رشوه، کم فروشی تبیین شده است.

یکی از راههای مناسب ارائه مفاهیم مربوط به اقتصاد، کتابهای درسی است. با نگاهی گذرا به اهداف تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران این حقیقت آشکار می‌شود که تربیت انسان درست در حوزه اقتصاد بدون بهره‌گیری کامل از مبانی نظری و عملی اسلام و تأثیر انسانهای تربیت‌یافته در این مکتب و در رأس آنها پیامبر(ص) و امامان معصوم(ع) میسر نیست. همچنین یکی از ساحت‌های مهم تربیت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) توجه به تربیت اقتصادی فراگیران است. با توجه به مفروضات بیان شده پرسش اساسی مطرح شده این است که مؤلفه‌های تربیت اقتصادی با توجه به آموزه‌های قرآن کریم چیست؟ چگونه و چقدر به ساحت تربیت اقتصادی با توجه به آموزه‌های قرآن کریم در کتابهای دوره ابتدایی پرداخت شده است؟ و با توجه به نقش و جایگاه کتاب درسی در نظام آموزشی ایران به عنوان محصول برنامه درسی، کتابهای درسی دوره ابتدایی از منظر فوق مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

■ روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر نوع تحقیق توصیفی - تحلیلی است. جامعه آماری پژوهش، شامل قرآن کریم و همه عناصر تشکیل‌دهنده محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی یعنی متن، تصاویر و جداول در سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۰ است. در این پژوهش حجم نمونه شامل تمامی محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی است، یعنی نمونه با جامعه برابر است. برای تحلیل محتوا، همه کتابها مورد تحلیل قرار گرفتند و برای گردآوری داده‌ها از فرم تحلیل محتوای کدگذاری شده استفاده شد. در فرم اول مؤلفه‌های تربیت اقتصادی براساس آموزه‌های قرآنی مورد بررسی قرار گرفتند. به این منظور ابتدا مؤلفه‌های تربیت اقتصادی براساس قرآن مشخص، سپس به فرمهای کدگذاری منتقل شدند که پژوهشگر ساخته بود. پس از آن، داده‌های خام خوانده شدند و براساس واحد ثبت و واحد زمینه که جملات مربوط به موضوعات درسی‌اند، فراوانی و درصد هر یک از شاخصها شمارش و ثبت شد. به منظور تعیین اعتبار مؤلفه‌های برنامه درسی اقتصادی، این مؤلفه‌ها در اختیار ۱۰ نفر از متخصصان حوزه اقتصاد و علوم قرآنی قرار داده شد. براساس نظر متخصصان، مضمینی انتخاب شدند که سازنده بودند. براساس جدول لاوشی در تعیین روایی، برای ده نفر حداقل ۰/۰۷۸ نیاز است. شایان ذکر است، مؤلفه‌هایی که حداقل دارای ۷۸ درصد توافق بودند، به عنوان مؤلفه‌های برنامه درسی انتخاب شدند. برای تعیین پایایی فرم تحلیل محتوا از فرمول پایه هولستی استفاده شد. به همین منظور ۲۰ درصد از محتوای کتابها به روش نمونه‌گیری تصادفی انتخاب و آنگاه مؤلفه‌های تربیت اقتصادی به‌همراه تعاریف عملیاتی

برای کدگذاران توضیح داده شدند. کدگذاران محتوای انتخاب شده را مورد تحلیل قرار دادند. در نهایت درصد توافق میان کدگذاران تعیین شد و ضریب توافق میان کدگذاران برای فرم تحلیل محتوای تربیت اقتصادی ۰/۹۵ درصد به دست آمد.

یافته‌ها

الف) شاخصها و مؤلفه‌های تربیت اقتصادی با توجه به قرآن کریم

قرآن کریم دارای آموزه‌های تربیتی بسیار از جمله تربیت اقتصادی است که می‌تواند راهنمای عمل برنامه‌ریزان درسی و آموزشی قرار گیرد. در این بخش با تحلیل متون قرآن کریم به بررسی شاخصها و مؤلفه‌های تربیت اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های قرآن پرداخته می‌شود.

جدول ۱. مؤلفه‌های تربیت اقتصادی براساس آموزه‌های اقتصادی قرآن

ردیف	حوزه اقتصادی	مؤلفه‌ها	تعریف عملیاتی	نمود در آیات قرآن کریم	نظر متخصصان درباره مؤلفه‌های استخراجی
۱	تولید	استقلال و خودکفایی	● رهایی از وابستگی در رفع نیازهای اساسی و جلوگیری از سلطه دیگران بر اقتصاد بومی	نساء (آیه ۷۱ و ۱۴۴) انفال (آیه ۶۰)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۲	همت و پشتکار	استقامت و پایداری بیشتر برای اتمام کار در رسیدن به اهداف	● استقامت و پایداری بیشتر برای اتمام کار در رسیدن به اهداف	آل عمران (آیه ۱۲۲) اسراء (آیه ۱۹)	۷ نفر ضروری، ۳ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۳	تخصص و مهارت	مجموعه‌ای از اطلاعات، قابلیت‌ها و تواناییهای آگاهانه و هدفمند برای انجام دادن دقیق و اثربخش یک کار	● مجموعه‌ای از اطلاعات، قابلیت‌ها و تواناییهای آگاهانه و هدفمند برای انجام دادن دقیق و اثربخش یک کار	یوسف (آیه ۵۴ و ۵۵) کهف (آیه ۹۵ و ۹۶)	۱۰ نفر ضروری، صفر نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۴	تقسیم کار	تقسیمی که به تمایز و تخصصی شدن نقشها و وظایف اشاره دارد.	● تقسیمی که به تمایز و تخصصی شدن نقشها و وظایف اشاره دارد.	زخرف (آیه ۳۲)، کهف (آیه ۹۶)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۵	نفی تنبلی	عدم تمایل به صرف انرژی و گریز از کارهایی که تصمیم و توان انجام آنها را داریم اما با محول کردن کار به آینده در انجام وظیفه سستی کنیم.	● عدم تمایل به صرف انرژی و گریز از کارهایی که تصمیم و توان انجام آنها را داریم اما با محول کردن کار به آینده در انجام وظیفه سستی کنیم.	توبه (آیه ۳۸ و ۴۲) آل عمران (۱۲۲ و ۱۳۹)	۷ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، ۱ نفر غیرضروری
۶	خلاصیت و کارآفرینی	فرایندی ذهنی و عملی از فردی که توانایی در تولید ایده‌های نو و عملیاتی کردن آنها را دارد.	● فرایندی ذهنی و عملی از فردی که توانایی در تولید ایده‌های نو و عملیاتی کردن آنها را دارد.	هود (آیه ۹۶) سبأ (آیه ۱۱) انبیاء (آیه ۸۰)	۱۰ نفر ضروری، صفر نفر مفید، صفر نفر غیرضروری

جدول ۱. (ادامه)

ردیف	حوزه اقتصادی	مؤلفه‌ها	تعریف عملیاتی	نمود در آیات قرآن کریم	نظر متخصصان درباره مؤلفه‌های استخراجی
۷	تولید	سرمایه‌گذاری	● ساختاری برای رشد و توسعه سرمایه و بهره‌مندی از منافع آن در آینده	نساء (آیه ۵) یوسف (آیه ۹۶)	۹ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۸		سود و زیان	● هر فایده یا خسارت مالی به‌دست آمده از یک فعالیت تجاری	بقره (آیه ۱۶۴) رعد (آیه ۱۷)	۶ نفر ضروری، ۳ نفر مفید، ۱ نفر غیرضروری
۹		کار و تلاش	● فعالیتی جسمی یا فکری هدفمندی که فرد با بهره‌گیری از ابزار ساده و پیچیده باعث تغییر در ارزش کالا یا ارائه خدمتی بشود.	قصص (آیه ۲۷) نجم (آیه ۴۰) یس (آیه ۳۵) جمعه (آیه ۱۰)	۱۰ نفر ضروری، صفر نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۱۰		کمیت و کیفیت	● کیفیت بر محصول یا خدمتی، همراه مرغوبیت که توانایی برآورده کردن نیازها و ایجاد رضایت در مشتری را دارد و کمیت بر مقدار و تعداد محصول یا خدمتی دلالت دارد.	کهف (آیه ۳۰) اعراف (آیه ۸۵) شعرا (آیه ۱۸۳) مطففین (آیه ۱، ۲، ۳)	۹ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۱۱		مدیریت و نظارت	● به‌کارگیری علم و هنری که مستمراً سبب هماهنگی و هدایت منابع مالی و انسانی، برای رسیدن به اهداف فردی و گروهی با حداکثر کارایی و اثربخشی است و نظارت به‌معنای زیر نظر گرفتن رفتار، کارها با هدف هدایت کردن است.	کهف (آیه ۹۳، ۹۴، ۹۵) یوسف (آیه ۴۷ و ۴۸)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۱۲		نظم و برنامه‌ریزی	● پیش‌بینی خردمندانه و آینده‌نگرانه، همراه طراحی و تنظیم هدفمند وضعیت مطلوب فعالیتها در مدت زمان معین بر اساس اولویتها و متناسب با توان و خواسته اجراکننده	یوسف (آیه ۴۷ و ۴۸) طلاق (آیه ۷)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۱۳		همکاری و تعاون	● همدلی و مشارکت متقابل و سازمان‌یافته در کارها به‌منظور رسیدن به هدف	مائده (آیه ۲) نور (آیه ۲۳)	۷ نفر ضروری، ۳ نفر مفید، صفر نفر غیرضروری
۱۴		شغل و درآمد	● مجموع وظایف مستمر، مشخص و منظمی که برای ایجاد ارزش مانند ارائه خدمات، تولید کالا و... که برای به‌دست آوردن ارزشی، مثل پول، اعتبار و تأثیر اجتماعی است.	روم (آیه ۴۶) بقره (آیه ۱۹۸) قصص (آیه ۲۵)	۶ نفر ضروری، ۳ نفر مفید، ۱ نفر غیرضروری

جدول ۱.۱ (ادامه)

ردیف	حوزه اقتصادی	مؤلفه‌ها	تعریف عملیاتی	نمود در آیات قرآن کریم	نظر متخصصان درباره مؤلفه‌های استخراجی
۱۵	تولید (ادامه)	حلال و حرام	● حلال در اسلام به معنای مجاز و درست بودن استفاده از خوردنیها، آشامیدنیها و انجام دادن معاملات و کسب و کارها و ... که به لحاظ عقلی و شرعی، صلاح فرد و جامعه در آن است و درمقابل آن حرام به معنای ممنوع بودن، که برای فرد و جامعه مفسده دارد.	بقره (آیه ۱۶۸ و ۱۷۲) مائده (آیه ۸۷ و ۸۸)	۱۰ نفر ضروری، صفر نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۱۶	توزیع	نفی مفاسد اقتصادی (احتکار و رشوه)	● احتکار را به معنای جمع‌آوری و نگهداری طعام یا اجناس ضروری جامعه، به امید افزایش قیمت در زمان نیاز مردم به آن و اینکه فروشنده و عرضه‌کننده دیگری در حد کفایت نباشد که مردم بتوانند از او کالای خود را تهیه کنند و رشوه یعنی، دادن مالی به طمع صدور حکمی و تسریع انجام کاری یا رسیدگی به آن خارج از نوبت و حتی برای احقاق حق و دفع باطلی یا به عکس آن	توبه (آیه ۲۴ و ۳۴) نساء (آیه ۲۹)	۶ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، ۲ نفر غیر ضروری
۱۷		انفاق و بخشش	● بخشش پول و کالا به فقیران و نیازمندان برای رفع مشکلاتی از آنان، کم شدن فاصله طبقاتی و کسب رضای خدا	آل عمران (آیه ۹۲) یس (آیه ۴۷) بقره (آیه ۶۷)	۹ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۱۸		نفی بخل	● خودداری کردن از بخشش داراییهایی که خدا عطا کرده، در جایی که عقل و شرع آن را مطلوب می‌دانند.	محمد (آیه ۳۸) آل عمران (آیه ۱۸۰) اسراء (آیه ۱۰۰)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۱۹	مقابله با تحریم	● اقدامات و تدابیر قهرآمیزی که به منظور مجازات فرد، گروه یا هدف محروم ساختن آنها از برخی امتیازات و اادار ساختن آنها به پذیرش هنجارهایی معین	منافقون (آیه ۷) توبه (آیه ۲۸)	۱۰ نفر ضروری، صفر نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری	
۲۰	ثروت‌اندوزی	● جمع‌آوری پول و هر چیزی که وجهه ثروت دارد و فرد از آنها در جهت درست عقلی و ارزشی استفاده نکند.	فجر (آیه ۲۰) همزه (آیه ۲) عادیات (آیه ۸) قصص (آیه ۷۶)	۹ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری	

جدول ۱. (ادامه)

ردیف	حوزه اقتصادی	مؤلفه‌ها	تعریف عملیاتی	نمود در آیات قرآن کریم	نظر متخصصان درباره مؤلفه‌های استخراجی
۲۱	توزیع (ادامه)	عدالت و انصاف	● رعایت حقوق دیگران و دادن حق هر صاحب حقی را عدالت گویند.	نحل (آیه ۹۰) مائده (آیه ۴۲) انعام (آیه ۱۵۲)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۲۲		مالیات	● مقدار پولی که شهروندان طبق قانون و بر حسب توانایی پرداخت آنان، برای تأمین مخارج حاکمیت در جهت عمران و آبادانی، استفاده بشود.	توبه (آیه ۱۰۳) انفال (آیه ۴۱)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۲۳		مسئولیت‌پذیری	● تعهد درونی فرد و پاسخگو بودن برای انجام دادن مطلوب همه فعالیت‌هایی که در راستای رسیدن به نتایج مشخص، به وی سپرده شده است.	اسراء (آیه ۳۶)، مائده (آیه ۱۰۵)، ذاریات (آیه ۶)	۶ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، ۲ نفر غیر ضروری
۲۴	مصرف	قرض الحسنه	● مقداری از مال خود را بدون چشم‌داشت بیشتر از مقدار اولیه، به‌دیگران قرض دادن	مائده (آیه ۱۲) مزمّل (آیه ۲۰) تغابن (آیه ۱۷)	۹ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۲۵		نفی اسراف و تبذیر	● اسراف، هر گونه زیاده‌روی در کمیت و کیفیت، خارج شدن از حد اعتدال در مصرف اطلاق و تبذیر یعنی نعمت را به‌صورت غیرمنطقی مصرف و آن را نابخردانه هدر بدهیم.	اعراف (آیه ۳۱) اسراء (آیه ۲۶) انعام (آیه ۱۴۱)	۱۰ نفر ضروری، صفر نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۲۶		انتخاب و تصمیم‌گیری	● برگزیدن کالا و روشی از میان یک مجموعه، جهت بهره‌جستن از آن، فرصت یا موقعیت	انسان (آیه ۲۹) مزمّل (آیه ۱۹) رعد (آیه ۱۱)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۲۷	مصرف	پس‌انداز	● میزانی از درآمد که خرج نکنیم و برای مصرف در آینده کنار می‌گذاریم.	یوسف (آیه ۴۷ و ۴۸) آل عمران (آیه ۴۹)	۷ نفر ضروری، ۳ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۲۸	صرفه‌جویی	نفی حرص و طمع	● توقع بیجا، اشتیاق بی‌حد و حصر و علاقه نابجا نشان دادن به اموال و مادیات دنیا به‌طوری‌که آرزو دارد به هر شکلی شده آن را به‌دست آورد	جمعه (آیه ۱۱) توبه (آیه ۲۳) عادیات (آیه ۸) طه (آیه ۳۱)	۶ نفر ضروری، ۳ نفر مفید، ۱ نفر غیر ضروری
۲۹		صرفه‌جویی	● مصرف درست، مناسب و در حد نیاز نعمتهای در اختیار هر شخص	انعام (آیه ۱۴۱) اعراف (آیه ۳۱) فرقان (آیه ۶۷)	۸ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، ۱ نفر غیر ضروری

جدول ۱.۱ (ادامه)

ردیف	حوزه اقتصادی	مؤلفه‌ها	تعریف عملیاتی	نمود در آیات قرآن کریم	نظر متخصصان درباره مؤلفه‌های استخراجی
۳۰	مصرف (ادامه)	نفی فخر فروشی	● احساس برتری نسبت به دیگران و افتخار کردن به مال و ثروت	حدید (آیات ۲۰ و ۲۳) لقمان (آیه ۱۸)	۷ نفر ضروری، ۳ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۳۱		قناعت	● استفاده از دارایی خود در حد ضرورت و رفع نیاز	بقره (آیه ۶۱) کهف (آیه ۲۸) حجر (آیه ۸۸)	۸ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، ۱ نفر غیر ضروری
۳۲		مالکیت	● رابطه اعتباری بین مال و شخص که بر اساس آن مالک می‌تواند هر تصرف معقولی در مالش انجام بدهد و سود ممکنه را از آن ببرد و کسی نتواند از عمل او جلوگیری کند.	غافر (آیه ۵ و ۶) نساء (آیه ۲۹) روم (آیه ۲۸)	۹ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، صفر نفر غیر ضروری
۳۳		نیاز	● محتاج بودن به شیئی، کالا و ... که احتیاج را برآورده کند.	عبس (آیه ۲۴) نحل (آیه ۸۰) غافر (آیه ۸۰) فاطر (آیه ۱۵)	۷ نفر ضروری، ۲ نفر مفید، ۱ نفر غیر ضروری
۳۴		پول و معامله	● مشارکت دو نفر علاقه‌مند به خرید و فروش کالایی که طرفین شیئی با ارزش برای مبادله با دیگری در اختیار داشته باشند.	یوسف (آیه ۲۰) کهف (آیه ۱۹) آل عمران (آیه ۷۵)	۸ نفر ضروری، ۱ نفر مفید، ۱ نفر غیر ضروری

با توجه به تحلیل قرآن کریم، آموزه‌های تربیت اقتصادی در سه محور تولید، توزیع و مصرف قابل سازماندهی‌اند. هر کدام از این ابعاد شاخصه‌های خود را دارند. با نگاه کل‌نگر به این بخش می‌توان دریافت که قرآن کریم به زنجیره اقتصادی در همه حوزه‌ها توجه داشته است.

جدول ۲.۲ مشخصات اساتید حوزه تربیت اقتصادی

جمع	رشته تحصیلی			مدرک تحصیلی
	برنامه‌ریزی درسی	اقتصاد	علوم و معارف اسلامی	
۱۰ نفر	۱	۵	۴	دکتری تخصصی

برای دریافت نظر متخصصان درباره مؤلفه‌های تربیت اقتصادی، از آنها خواسته شد تا نظر خود را اعلام کنند. با توجه به اینکه هیچگونه آزمون آماری و روش آماری برای روایی محتوا وجود ندارد،

از قضاوت متخصصان استفاده شد. یکی از روشهای تبدیل قضاوت کیفی روایی محتوا به کمیت به روش لاوشه^۱ شهرت دارد که به آن ضریب روایی محتوا^۲ گفته می‌شود. متخصصان دارای مدرک، مقالات، سوابق انجام طرح پژوهشی و پایان‌نامه در این حوزه بودند. برای محاسبه ضریب روایی محتوا (CVR) از متخصصان خواسته شد تا هر مؤلفه را به سه شکل ضروری، مفید و غیرضروری داوری کنند. نظر آنها به کمک فرمول ضریب روایی محتوا محاسبه شد که برای هر مؤلفه دارای دامنه +۱ تا -۱ است که طبق آن هر چه رقم بزرگ‌تر باشد روایی مؤلفه بیشتر است. ضریب صفر نشان‌دهنده این است که نیمی از متخصصان مؤلفه را ضروری می‌دانند و نیمی دیگر مؤلفه غیرضروری می‌دانند. ضریب ۱- نیز حاکی از این است که از نظر همه داوران مؤلفه غیرضروری است و باید کنار گذاشته شود.

بر اساس نظر متخصصان در جدول شماره ۱، مؤلفه‌های تخصص و مهارت، خلاقیت و کارآفرینی، کار و تلاش و رعایت حلال و حرام دارای بیشترین داوری در سطح ضروری در حوزه تولید است و مؤلفه مقابله با تحریم دارای بیشترین داوری در سطح ضروری در حوزه توزیع و مؤلفه نفی اسراف و تبذیر دارای بیشترین داوری در سطح ضروری در حوزه مصرف بوده است.

جدول ۳. ضریب روایی محتوای مؤلفه‌های تربیت اقتصادی

متغیرها	مقیاسها	ضریب CVR	میانگین CVR
مؤلفه‌های تربیت اقتصادی	حوزه تولید	۰/۸۰	۰/۷۸
	حوزه توزیع	۰/۷۹	
	حوزه مصرف	۰/۷۶	

جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که ضریب روایی محتوا در حوزه تولید ۰/۸۰ و در حوزه توزیع ۰/۷۹ و برای حوزه مصرف ۰/۷۶ است، لذا ضریب روایی محتوا، برای کل مؤلفه‌های تربیت اقتصادی ۰/۷۸ است که اکثریت متخصصان مؤلفه‌های حاضر را ضروری دانسته‌اند.

ب) تحلیل محتوای کتابهای ابتدایی با توجه به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی مستخرج از قرآن کریم

در این بخش یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کتابهای دوره ابتدایی به تفکیک مورد بررسی و گزارش قرار می‌گیرند که ذیل مفهوم تولید، توزیع و مصرف استخراج و طبقه‌بندی شده‌اند و نمونه‌هایی از مؤلفه‌های یافت‌شده در کتابهای دوره ابتدایی، در جدول شماره ۴ ارائه شده‌اند.

1. Lawshe
2. Content validity ratio

جدول ۴. مؤلفه‌های بخش تولید در تربیت اقتصادی بر اساس قرآن

ردیف	مؤلفه‌های تربیت اقتصادی	پایه اول		پایه دوم		پایه سوم		پایه چهارم		پایه پنجم		پایه ششم		جمع کل			
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۱	استقلال و خودکفایی اقتصادی	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۱۲	۱۷	۰/۰۰۶	۹	۰/۰۳۳	۴۶
۲	همت و پشتکار	۰/۰۰۵	۷	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۲	۴	۰/۰۰۳	۵	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۱۲	۱۷	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۳۴	۴۷
۳	تخصص و مهارت	۰/۰۱۶	۲۲	۰/۰۶۰	۳۵	۰/۰۱۶	۲۳	۰/۰۱۸	۲۵	۰/۰۰۶	۹	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۸۱	۱۱۲	۰/۰۸۱	۱۱۲
۴	تقسیم کار	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۰۳	۵	۰/۰۰۲	۳	۰/۰۰۳	۵	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۲۰	۲۸	۰/۰۲۰	۲۸
۵	نفی تنبلی	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۰۳	۵	۰/۰۰۶	۹	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۲۹	۴۱	۰/۰۲۹	۴۱
۶	تولید	۰/۰۰۶	۹	۰/۰۱۳	۱۸	۰/۰۱۸	۲۶	۰/۰۲۴	۳۴	۰/۰۲۱	۲۹	۰/۰۲۱	۴۱	۰/۱۱	۱۵۷	۰/۱۱	۱۵۷
۷	خلاقیات و کارآفرینی	۰/۰۱۰	۱۴	۰/۰۰۸	۱۱	۰/۰۰۷	۱۰	۰/۰۱۳	۱۸	۰/۰۰۸	۱۱	۰/۰۱۱	۱۶	۰/۰۵۸	۸۰	۰/۰۵۸	۸۰
۸	سرمایه‌گذاری	۰	۰	۰	۰	۰/۰۰۷	۱	۰	۰	۰/۰۰۲	۳	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۴	۶
۹	سود و زیان	۰/۰۰۷	۱	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۲	۳	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۴	۶	۰/۰۱۴	۲۰	۰/۰۱۴	۲۰
۱۰	کار و تلاش	۰/۰۲۲	۳۱	۰/۰۱۷	۲۴	۰/۰۱۶	۲۲	۰/۰۱۰	۱۵	۰/۰۱۹	۲۷	۰/۰۱۵	۲۱	۰/۰۸۰	۱۱۰	۰/۰۸۰	۱۱۰
۱۱	کمیت و کیفیت	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۰۵	۷	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۰۷	۱۰	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۳۵	۴۹	۰/۰۳۵	۴۹

جدول ۴. (ادامه)

ردیف	مؤلفه‌های تربیت اقتصادی	پایه اول		پایه دوم		پایه سوم		پایه چهارم		پایه پنجم		پایه ششم		جمع کل	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۱۲	مدیریت و نظارت	۷	۰/۰۰۵	۹	۰/۰۰۶	۹	۰/۰۰۶	۷	۰/۰۰۵	۱۶	۰/۰۱۱	۱۱	۰/۰۰۸	۵۹	۰/۰۴۲
۱۳	نظم و برنامه‌ریزی	۲۱	۰/۰۱۵	۱۶	۰/۰۱۱	۱۰	۰/۰۰۷	۱۱	۰/۰۰۸	۱۵	۰/۰۱۰	۱۳	۰/۰۰۹	۹۹	۰/۰۹۷
۱۴	همکاری و تعاون	۳۰	۰/۰۲۱	۳۷	۰/۰۶۲	۳۰	۰/۰۲۱	۲۹	۰/۰۲۱	۲۴	۰/۰۱۷	۳۳	۰/۰۲۴	۱۸۳	۰/۱۳
۱۵	حلال و حرام	۱۰	۰/۰۰۷	۹	۰/۰۰۶	۱۳	۰/۰۰۹	۷	۰/۰۰۵	۸	۰/۰۰۵	۱۷	۰/۰۱۲	۷۴	۰/۰۵۳
۱۶	شغل و درآمد	۱۹	۰/۰۱۳	۳۳	۰/۰۲۴	۴۹	۰/۰۳۵	۴۸	۰/۰۳۴	۴۳	۰/۰۱۳	۷۳	۰/۰۵۳	۲۶۳	۰/۱۹
	جمع کل	۱۹۵	۰/۱۴۱	۲۲۶	۰/۱۶۴	۲۱۱	۰/۱۵۳	۲۲۴	۰/۱۶۳	۲۳۰	۰/۱۶۷	۲۸۸	۰/۲۰۹	۱۳۷۴	۱

یافته‌های جدول شماره ۴ نشان می‌دهد که در کتابهای دوره ابتدایی، ۱۳۷۴ مورد (جمله، مضمون و تصاویر) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی براساس قرآن در بخش تولید پرداخته‌اند. از این تعداد، ۴۶ مورد یعنی ۰/۰۳۳ به خودکفایی اقتصادی، ۴۷ مورد ۰/۰۳۴ به همت و پشتکار، ۱۱۲ مورد یعنی ۰/۰۸۱ به تخصص و مهارت، ۲۸ مورد یعنی ۰/۰۲۰ به تقسیم‌کار، ۴۱ مورد یعنی ۰/۰۲۹ به تنبلی، ۱۵۷ مورد یعنی ۰/۱۱ به تولید، ۸۰ مورد یعنی ۰/۰۵۸ به خلاقیت و کارآفرینی، ۶ مورد یعنی ۰/۰۰۴ به سرمایه‌گذاری، ۲۰ مورد یعنی ۰/۰۱۴ به سود و زیان، ۱۱۰ مورد یعنی ۰/۰۸۰ به کار و تلاش، ۴۹ مورد یعنی ۰/۰۳۵ به کمیت و کیفیت، ۵۹ مورد یعنی ۰/۰۴۲ به مدیریت و نظارت، ۹۹ مورد یعنی ۰/۰۹۷ به نظم و برنامه‌ریزی، ۱۸۳ مورد یعنی ۰/۱۳ به همکاری، ۷۴ مورد یعنی ۰/۰۵۳ به حلال و حرام و ۲۶۳ مورد یعنی ۰/۱۹ به شغل و درآمد پرداخته‌اند. این تحلیل نشان می‌دهد که به مؤلفه‌های همکاری و شغل و درآمد و به عبارت دقیق‌تر به شاخصهای اشتغال بیشترین مقدار توجه شده و به مؤلفه‌های سرمایه‌گذاری، سود و زیان و جهت‌دهی دینی به آن کمترین توجه شده است.

جدول ۵. مؤلفه‌های بخش توزیع در تربیت اقتصادی براساس قرآن

ردیف	مؤلفه‌های تربیت اقتصادی	پایه اول		پایه دوم		پایه سوم		پایه چهارم		پایه پنجم		پایه ششم		جمع کل	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱	نفی مفاسد اقتصادی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۲	انفاق و بخشش	۱۱	۰/۰۲۴	۳۶	۰/۱۳۹	۲۸	۰/۱۰۸	۱۵	۰/۰۵۸	۲۱	۰/۰۸۱	۱۸	۰/۰۶۹	۱۲۹	۰/۵۰
۳	مسئولیت‌پذیری	۱۲	۰/۰۴۶	۸	۰/۰۳۱	۶	۰/۰۲۳	۷	۰/۰۲۷	۵	۰/۰۱۹	۵	۰/۰۱۹	۴۳	۰/۱۶
۴	مقابله با تحریم	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۵	نفی ثروت‌اندوزی	۳	۰/۰۱۱	۰	۰	۲	۰/۰۰۷	۷	۰/۰۲۷	۱۱	۰/۰۴۲	۴	۰/۰۱۵	۲۷	۰/۱۰
۶	عدالت و انصاف	۳	۰/۰۱۱	۴	۰/۰۱۵	۳	۰/۰۱۱	۱۲	۰/۰۴۶	۹	۰/۰۳۴	۱۴	۰/۰۵۴	۴۵	۰/۱۷
۷	نفی بخل	۱	۰/۰۰۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰/۰۰۳	۰	۰	۲	۰/۰۰۶
۸	مالیات	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰/۰۰۳	۱	۰/۰۰۳	۳	۰/۰۱
۹	قرض الحسنه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰/۰۰۷	۲	۰/۰۰۷	۳	۰/۰۱۱	۸	۰/۰۳
	جمع کل	۲۷	۰/۱۰۵	۴۸	۰/۱۸۶	۴۰	۰/۱۵۵	۴۴	۰/۱۷۱	۵۱	۰/۱۹۸	۴۵	۰/۱۷۵	۲۵۸	۱

یافته‌های جدول شماره ۵ نشان می‌دهد که در کتابهای دوره ابتدایی، ۲۵۸ مورد (کلمه، جمله، مضمون و تصاویر) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی براساس قرآن در بخش توزیع پرداخته‌اند. از این تعداد، ۱ مورد یعنی ۰/۰۰۳ به مفاسد اقتصادی، ۱۲۹ مورد یعنی ۰/۵۰ به انفاق، ۲ مورد یعنی ۰/۰۰۶ به نفی بخل، هیچ موردی به تحریم اشاره نکرده و همچنین ۲۷ مورد یعنی ۰/۱۰ به ثروت‌اندوزی، ۴۵ مورد یعنی ۰/۱۷ به عدالت و انصاف، ۳ مورد یعنی ۰/۰۱ به مالیات، ۴۳ مورد یعنی ۰/۱۶ به مسئولیت‌پذیری و ۸ مورد یعنی ۰/۰۳ به قرض الحسنه پرداخته‌اند. این تحلیل نشان می‌دهد به مؤلفه انفاق بیشترین مقدار توجه شده و به مؤلفه‌های نفی مفاسد اقتصادی، تحریم، نفی بخل و مالیات کمترین توجه شده است. این مهم توجه بیشتر به شاخصهای کلان توزیع درآمد و تولید در کتابهای درسی را با توجه به چالشهای اقتصادی ایران چون مقابله با تحریم را می‌رساند.

جدول ۶. مؤلفه‌های بخش مصرف در تربیت اقتصادی براساس قرآن

ردیف	مؤلفه‌های تربیت اقتصادی	پایه اول		پایه دوم		پایه سوم		پایه چهارم		پایه پنجم		پایه ششم		جمع کل	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۱	نفی اسراف و تبذیر	۰/۰۰۸	۹	۰/۰۱۹	۲۰	۰/۰۱۷	۱۷	۰/۰۱۸	۱۹	۰/۰۱۴	۱۵	۰/۰۲۵	۲۷	۰/۱۲	۱۰۷
۲	انتخاب و تصمیم‌گیری	۰/۰۱۵	۱۶	۰/۰۱۷	۱۸	۰/۰۱۷	۱۷	۰/۰۱۱	۱۲	۰/۰۱۷	۱۷	۰/۰۱۸	۱۹	۰/۱۱	۹۹
۳	پس‌انداز	۰	۰	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۹	۱۰	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۰۹	۱۰	۰/۰۱۹	۲۰	۰/۰۵	۴۶
۴	نفی حرص و طمع	۰	۰	۰	۰	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۱۴	۱۵	۰/۰۲	۲۳
۵	صرفه‌جویی	۰/۰۰۸	۹	۰/۰۱۰	۱۱	۰/۰۰۵	۶	۰/۰۰۷	۸	۰/۰۱۳	۱۴	۰/۰۱۴	۱۵	۰/۰۷	۶۳
۶	نفی فخرفروشی	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۰۲	۳	۰/۰۰۴	۵	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۱۱	۱۲	۰/۰۳	۳۲
۷	قناعت	۰/۰۰۵	۶	۰/۰۰۱	۲	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۰۳	۴	۰/۰۱۷	۱۷	۰/۰۱۷	۱۷	۰/۰۵۷	۵۰
۸	مالکیت	۰/۰۰۵	۶	۰/۰۰۷	۸	۰/۰۰۸	۹	۰/۰۱۷	۱۸	۰/۰۱۹	۲۰	۰/۰۲۰	۲۱	۰/۰۹	۸۲
۹	نیاز	۰/۰۲۲	۲۳	۰/۰۲۳	۲۵	۰/۰۲۲	۲۴	۰/۰۲۲	۲۲	۰/۰۲۵	۲۷	۰/۰۲۷	۲۹	۰/۱۷	۱۵۰
۱۰	پول و معامله	۰/۰۱۲	۱۳	۰/۰۲۴	۲۶	۰/۰۲۸	۳۰	۰/۰۲۲	۲۳	۰/۰۳۲	۳۴	۰/۰۳۲	۳۴	۰/۱۸	۱۶۰
۱۱	حلال و حرام	۰/۰۰۹	۱۰	۰/۰۰۹	۹	۰/۰۱۲	۱۳	۰/۰۰۶	۷	۰/۰۰۹	۱۰	۰/۰۱۶	۱۶	۰/۰۷	۶۵
	جمع کل	۰/۱۰۴	۱۰۹	۰/۱۴۲	۱۴۹	۰/۱۶۳	۱۷۱	۰/۱۵۶	۱۶۴	۰/۱۹۲	۲۰۱	۰/۲۴۰	۲۵۱	۱	۸۷۷

یافته‌های جدول شماره ۶ نشان می‌دهد که در کتابهای دوره ابتدایی، ۸۷۷ مورد (کلمه، جمله، مضمون و تصاویر) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی بر اساس قرآن در بخش مصرف پرداخته‌اند که از این تعداد، ۱۰۷ مورد یعنی ۰/۱۲ به اسراف، ۹۹ مورد یعنی ۰/۱۱ به انتخاب و تصمیم‌گیری، ۴۶ مورد یعنی ۰/۰۵ به پس‌انداز، ۲۳ مورد یعنی ۰/۰۲ به نفی حرص و طمع، ۶۳ مورد یعنی ۰/۰۷ به صرفه‌جویی، ۳۲ مورد یعنی ۰/۰۳ به نفی فخرفروشی، ۵۰ مورد یعنی ۰/۰۵۷ به قناعت، ۸۲ مورد یعنی ۰/۰۹ به مالکیت، ۱۵۰ مورد یعنی ۰/۱۷ به نیاز، ۱۶۰ مورد یعنی ۰/۱۸ به پول و معامله و ۶۵ مورد یعنی ۰/۰۷ به حلال و حرام پرداخته‌اند. این تحلیل نشان می‌دهد که به مؤلفه‌های پول و معامله و نیاز بیشترین مقدار توجه شده است و به مؤلفه‌های پس‌انداز، نفی حرص و طمع، قناعت و نفی فخرفروشی کمترین توجه شده است. به عبارت دیگر در زمینه شاخصهای قناعت و رویکرد مصرف کمترین توجه شده است. این مهم توجه بیشتر به این مؤلفه‌ها را می‌رساند.

جدول ۷. مؤلفه‌های تربیت اقتصادی بر اساس قرآن در کتابهای دوره ابتدایی

کتاب	پایه اول		پایه دوم		پایه سوم		پایه چهارم		پایه پنجم		پایه ششم		جمع کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
قرآن	۵۹	۰/۰۲۲	۵۸	۰/۰۲۱	۴۱	۰/۰۱۵	۵۴	۰/۰۲۰	۳۹	۰/۰۱۴	۵۴	۰/۰۲۰	۳۰۵	۰/۱۱
ریاضی	۷۲	۰/۰۲۶	۶۰	۰/۰۲۲	۷۳	۰/۰۲۷	۶۵	۰/۰۲۴	۵۹	۰/۰۲۲	۶۴	۰/۰۲۳	۳۹۳	۰/۱۵
فارسی	۹۷	۰/۰۳۶	۹۵	۰/۰۳۵	۸۲	۰/۰۳۰	۸۱	۰/۰۳۰	۶۳	۰/۰۲۳	۵۵	۰/۰۲۰	۴۷۳	۰/۱۸
نگارش	۶۶	۰/۰۲۴	۸۳	۰/۰۳۱	۳۹	۰/۰۱۴	۴۹	۰/۰۱۸	۷۳	۰/۰۲۷	۴۷	۰/۰۱۷	۳۶۰	۰/۱۳
علوم تجربی	۳۷	۰/۰۱۳	۶۱	۰/۰۲۲	۶۲	۰/۰۲۲	۴۴	۰/۰۱۶	۴۷	۰/۰۱۷	۵۳	۰/۰۱۹	۲۸۲	۰/۱۰
هدیه‌های آسمان	---	---	۶۶	۰/۰۲۴	۸۳	۰/۰۳۱	۴۸	۰/۰۱۷	۹۸	۰/۰۳۶	۷۴	۰/۰۲۷	۳۴۸	۰/۱۳
مطالعات اجتماعی	---	---	---	---	۸۴	۰/۰۳۱	۹۱	۰/۰۳۳	۱۰۳	۰/۰۳۸	۱۳۱	۰/۰۴۸	۴۰۸	۰/۱۶
کار و فناوری	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	۷۱	۰/۰۲۶	۷۱	۰/۰۲
تفکر و پژوهش	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	۳۷	۰/۰۱۳	۳۷	۰/۰۱
جمع کل	۳۳۱	۰/۱۲	۴۲۳	۰/۱۵	۴۲۲	۰/۱۵	۴۲۲	۰/۱۶	۴۸۲	۰/۱۸	۵۸۷	۰/۲۲	۲۶۷۷	۰/۱۰۰

یافته‌های جدول شماره ۷ نشان می‌دهد که در کتابهای ابتدایی، ۲۶۷۷ مورد (کلمه، جمله، مضمون و تصاویر) به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی بر اساس قرآن در بخشهای تولید، توزیع و مصرف پرداخته‌اند که از این تعداد، ۳۰۵ مورد یعنی ۰/۱۱ در کتابهای قرآن، ۳۹۳ مورد یعنی ۰/۱۵ در کتابهای ریاضی، ۴۷۳ مورد یعنی ۰/۱۸ در کتابهای فارسی، ۳۶۰ مورد یعنی ۰/۱۳ در کتابهای نگارش، ۲۸۲ مورد

یعنی ۰/۱۰ در کتابهای علوم تجربی، ۳۴۸ مورد یعنی ۰/۱۳ در کتابهای هدیه‌های آسمان، ۴۰۸ مورد یعنی ۰/۱۶ در کتابهای اجتماعی، ۷۱ مورد یعنی ۰/۰۲ در کتاب کار و فناوری و ۳۷ مورد یعنی ۰/۰۱ در کتاب تفکر و پژوهش پرداخته‌اند. این تحلیل نشان می‌دهد که کتابهای فارسی بیشترین مقدار توجه به مؤلفه‌ها را دارند. در کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم بیشترین مقدار توجه و در کتاب علوم تجربی پایه اول کمترین مقدار توجه به مؤلفه‌ها در میان کتابها بوده است. همچنین از جنبه‌های دیگر، در کتابهای پایه اول به ۳۳۱ مورد یعنی ۰/۱۲، در کتابهای پایه دوم به ۴۲۳ مورد یعنی ۰/۱۵، در کتابهای پایه سوم به ۴۲۲ مورد یعنی ۰/۱۵، در کتابهای پایه چهارم به ۴۳۲ مورد یعنی ۰/۱۶، در کتابهای پایه پنجم به ۴۸۲ مورد یعنی ۰/۱۸۰ و در کتابهای پایه ششم به ۵۸۷ مورد یعنی ۰/۲۲ توجه شده است. کتابهای پایه ششم بیشترین مقدار و کتابهای پایه اول کمترین مقدار به مؤلفه‌های تربیت اقتصادی پرداخته‌اند.

■ بحث و نتیجه‌گیری ■

آموزش و پرورش از تأثیرگذارترین نهادهای فرایند توسعه اقتصادی هر کشور است. در دنیای پیچیده امروز، یکی از شروط اساسی کارآمدی افراد، برخورداری از آموزشهای مناسب است. با فراگیر شدن آموزش ابتدایی در جوامع، سهم عمده‌ای از آمادگی برای زندگی در عصر توسعه به‌عهده آموزش و پرورش همگانی است. برنامه درسی دوره ابتدایی باید سبک زندگی متناسب با توسعه اقتصادی را در رفتار دانش‌آموزان نهادینه کند و آنها را به مجموعه‌ای از دانشها، نگرشها و توانمندیهای فردی متناسب با توسعه اقتصادی مجهز کند. برای دستیابی به این اهداف باید در محتوای کتابهای درسی به این مسئله توجه ویژه شود. مهم‌ترین مؤلفه‌های اقتصادی به رفتارهایی اطلاق می‌شود که دستیابی به تربیت اقتصادی را امکان‌پذیر می‌کنند. در این پژوهش، مهم‌ترین مؤلفه‌های شناسایی‌شده را پژوهشگر در سه گروه تولید، توزیع و مصرف تبیین کرده است که ذیل مفهوم تولید، مؤلفه‌های استقلال و خودکفایی، همت و پشتکار، تخصص و مهارت، تقسیم کار، تنبلی، تولید، خلاقیت و کارآفرینی، سرمایه‌گذاری، سود و زیان، کار و تلاش، کمیت و کیفیت، مدیریت و نظارت، نظم و برنامه‌ریزی، همکاری و تعاون، حلال و حرام، شغل و درآمد شناسایی شده و ذیل مفهوم توزیع، مؤلفه‌های احتکار، انفاق و بخشش، بخل، تحریم، ثروت‌اندوزی، عدالت و انصاف، مالیات، مسئولیت‌پذیری و قرض‌الحسنه، شناسایی شده و ذیل مفهوم مصرف، مؤلفه‌های اسراف و تبذیر، انتخاب و تصمیم‌گیری، پس‌انداز، حرص و طمع، صرفه‌جویی، فخرفروشی، قناعت، مالکیت، نیاز، پول و معامله، حلال و حرام استخراج و طبقه‌بندی شده‌اند.

نتایج حاصل از تحلیل نشان داد که در میان کتابهای پایه اول به مؤلفه همکاری و تعاون، بیشترین توجه شده و به مفاسد اقتصادی، تحریم و سرمایه‌گذاری اصلاً توجه نشده است. در کتابهای پایه دوم به مؤلفه شغل و درآمد بیشترین توجه شده و به حرص و طمع، قرض‌الحسنه، تحریم و سود و زیان اصلاً توجه نشده است. در کتابهای پایه سوم به مؤلفه شغل و درآمد بیشترین توجه شده و به تحریم،

مفاسد اقتصادی و بخل اصلاً توجه نشده است. در کتابهای پایه چهارم به مؤلفه تولید بیشترین توجه شده و به بخل، تحریم و مفاسد اقتصادی اصلاً توجه نشده است. در کتابهای پایه پنجم به مؤلفه پول و معامله بیشترین توجه شده و به تحریم اصلاً توجه نشده است. در کتابهای پایه ششم به مؤلفه شغل و درآمد بیشترین توجه شده و به تحریم و بخل اصلاً توجه شده است. نتایج به تفکیک کتابها نشان داد که بیشترین فراوانی مضمون در کتابهای فارسی و کمترین فراوانی در کتاب تفکر و پژوهش بوده است. همچنین بیشترین فراوانی مضمون در کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم بوده و کمترین فراوانی در کتاب تفکر و پژوهش پایه ششم بوده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که از میان مؤلفه‌های اقتصادی بیشتر از همه به شغل و درآمد توجه شده و کمتر از همه به مؤلفه‌های بخل و مفاسد اقتصادی و به مؤلفه تحریم اصلاً پرداخته نشده است. در راستای موضوع پژوهش حاضر تاکنون پژوهشی انجام نشده است تا بتوان جهت تبیین یافته‌ها از آن استفاده کرد، اما از یافته‌های جانبی پژوهش موسی‌زاده و صنعتی (۱۳۹۶) و طهماسب‌زاده شیخ‌لار و همکاران (۱۴۰۱) می‌توان برای تبیین استفاده کرد. نتایج به تفکیک پایه‌های تحصیلی نیز نشان داد که در پایه اول کتاب فارسی با ۹۷ مورد تأکید مؤلفه، در پایه دوم کتاب فارسی با ۹۵ مورد تأکید مؤلفه، در پایه سوم کتاب مطالعات اجتماعی با ۸۴ مورد تأکید مؤلفه، در پایه چهارم مطالعات اجتماعی با ۹۱ مورد تأکید مؤلفه، در پایه پنجم کتاب مطالعات اجتماعی با ۱۰۳ مورد تأکید مؤلفه و در پایه ششم نیز کتاب مطالعات اجتماعی با ۱۳۱ مورد تأکید بر مؤلفه‌های تربیت اقتصادی قرآنی، از بیشترین فراوانی برخوردار بوده‌اند.

در مجموع با توجه به مبانی نظری و پیشینه تجربی و یافته‌های پژوهش حاضر روشن است که در محتوای کتابهای دوره ابتدایی آن‌گونه که شایسته است به مؤلفه تربیت اقتصادی قرآنی توجه نشده است. این در حالی است که در اکثر کشورهای توسعه یافته آموزش مفاهیم اقتصادی از دوره پیش‌دبستانی آغاز و در دوره‌های بالاتر تکمیل می‌شود. در این راستا لازم است که محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی پاسخگوی نیازهای عاطفی، اجتماعی و ارضای حس کنجکاوی دانش‌آموزان باشد تا از این طریق امکان شناخت ارزشهای مالی و روابط اقتصادی برای آنها فراهم شود. با توجه به یافته‌های پژوهش، پیشنهادها زیر ارائه می‌شود:

۱. برنامه‌ریزان و مؤلفان کتابهای درسی در تدوین و طراحی به مؤلفه‌های اقتصادی متناسب با سطح رشد و سن متربیان توجه بیشتری کنند.
۲. در برنامه‌ریزی و تهیه و تدوین تألیف کتابهای درسی از صاحب‌نظران و متخصصان حوزه اقتصاد برای درج محتوای اقتصادی بهره‌گیری شود.
۳. بر اساس یافته‌های پژوهش به مؤلفه‌های مفاسد اقتصادی، تحریم، بخل و مالیات توجه نشده است. از این رو ضروری است که در کتابهای درسی دوره ابتدایی به این مؤلفه‌ها به میزان مناسبی پرداخته شود.

۴. با توجه به تجارب بین‌المللی مرتبط با تربیت اقتصادی، برای ارائه و اجرای الگوهای مناسب و کارآمد برنامه درسی اقتصادی لازم است با در نظر گرفتن این موضوع که، مبنای فلسفی و اجتماعی مسلط بر نظام تعلیم و تربیت جامعه ما، اسلامی و قرآنی است، پس ضروری است که طراحی و تدوین برنامه درسی اقتصادی بومی‌سازی شود.

۵. مضامین مرتبط با مؤلفه‌های اقتصادی به‌گونه‌ای هماهنگ و متعادل در محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی مطرح شوند. به این صورت که محتوای کتابها، براساس اصول سازماندهی افقی و عمودی باشد. به‌طوری که در محتوای کتابهای همه دروس یک پایه، مفاهیم و مؤلفه‌های اقتصادی ارائه شود (سازماندهی افقی) و از پایه اول تا پایه ششم محتوای مرتبط با تربیت اقتصادی از ساده به مشکل (سازماندهی عمودی) ارائه شود.

- قرآن کریم، ترجمه ابوالفضل بهرام پور. (۱۴۰۰). قم: انتشارات آوای قرآن.
- آلتباخ، فیلیپ. (۲۰۱۰). *روندهای آموزش عالی جهانی: رهگیری یک انقلاب دانشگاهی*، ترجمه محمدرضا سعیدآبادی و پروین احمدخانلو (۱۴۰۱). تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
- احمدی، غلامعلی؛ امام‌جمعه، سید محمدرضا و علیزاده کتنلوئی، لیلا. (۱۳۹۴). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های سواد مالی و اقتصادی در محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ۱۲ (۲۰)، ۱۷۹-۱۹۲.
- پیغامی، عادل و تورانی، حیدر. (۱۳۹۰). نقش برنامه درسی اقتصاد در برنامه‌تعلیم و تربیت رسمی و عمومی دنیا، ارائه یک برنامه عمل برای یک برنامه درسی مغفول. *نوآوری‌های آموزشی*، ۹ (۳۷)، ۳۱-۵۲.
- پیغامی، عادل و طغیانی، مهدی. (۱۳۹۵). *تعلیم و تربیت اقتصادی*. جلد ۱. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- جعفرپور، محبوبه. (۱۴۰۰). بررسی برنامه درسی در یادگیری در دوره ابتدایی. *مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی*، ۴ (۲۲)، ۶۵-۷۶.
- حسینی، زهرا؛ حقیقت، حمیدرضا؛ غلامی، فاطمه و اسیری، فاطمه. (۱۴۰۰). مقایسه نظام آموزشی کشور ایران با کشورهای دیگر. *مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی*، ۲۷ (۴)، ۷۹-۱۰۰.
- دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*، (سند مشهد مقدس). تهران: وزارت آموزش و پرورش با همکاری شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- صافی، احمد. (۱۳۸۸). *آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی تحصیلی و متوسطه*. تهران: سمت.
- طغیانی، مهدی و زاهدی وفا، محمد مهدی. (۱۳۹۱). امکان بهره‌گیری از آثار تمدن اسلامی در طراحی و تدوین الگوی اسلامی - ایرانی فرهنگ اقتصادی. *معرفت اقتصاد اسلامی*، ۳ (۲)، ۵۵-۷۶.
- طهماسب‌زاده شیخار، داود؛ فتاحی مرکید، مریم و ایمان‌زاده، علی. (۱۴۰۱). شناسایی مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در قرآن کریم و میزان انعکاس آن در اسناد بالادستی. *فصلنامه علمی پژوهشی مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۷ (۱)، ۹۱-۱۲۲.
- Doi: 10.52547/qaiie.7.1.91
- فضلعلی‌زاده صوفی، شهرام؛ قهرمانی، جعفر و علیزاده اقدم، محمدباقر. (۱۳۹۸). تحلیل برنامه درسی موجود دوره ابتدایی از منظر تربیت اقتصادی؛ چالش‌ها و موانع. *تحقیقات مدیریت آموزشی*، ۱۱ (۲)، ۱۰۳-۱۱۴.
- ملکی، حسن. (۱۳۹۸). *برنامه‌ریزی درسی: راهنمای عمل*. مشهد: انتشارات پیام اندیشه.
- موسی‌زاده، زهره و صنعتی، فاطمه. (۱۳۹۶). تبیین مؤلفه‌های تربیت اقتصادی بر اساس آموزه‌های اسلامی. *تربیت اسلامی*، ۱۲ (۲۴)، ۷۳-۹۷.
- Doi: 10.30471/edu.2017.1306
- موسی‌زاده، زهره؛ عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه و صنعتی، فاطمه. (۱۳۹۴). کاربست مؤلفه‌های حوزه توزیع تربیت اقتصادی در نظام آموزش و پرورش مبتنی بر آموزه‌های اسلامی. *دو فصلنامه علمی - ترویجی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۳ (۵)، ۲۰-۵.
- نوریان، محمد. (۱۳۸۹). *تحلیل برنامه‌های درسی دوره ابتدایی ایران*. تهران: گویش نو.
- یوسف‌زاده، پروین؛ یوسف‌زاده، ناهید و تاشک، آناهیتا. (۱۳۹۷). بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های معنوی (مبتنی بر آموزه‌های قرآن کریم و روایات ائمه (ع)) بر شادکامی و سرمایه روان‌شناختی دانش‌آموزان. *فصلنامه علمی پژوهشی مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۳ (۲)، ۱۴۳-۱۷۰.
- Doi: 10.29252/qaiie.3.2.143

- Bäuerle, L. (2020). Reproduction, deconstruction, imagination on three possible modi operandi of economic education. *Journal of Social Science Education*, 19(3), 22-39. <https://doi.org/10.4119/jsse-3378>
- Fridrich, C. (2021). Teaching economics outside one's own subject area at lower secondary level in Austria – enriching or embarrassing?. *Journal of Social Science Education*, 20(1), 30-64. <https://doi.org/10.11576/jsse-3737>
- Mearman, A., Guizzo, D., & Berger, S. (2018). Is UK economics teaching changing? Evaluating the new subject benchmark statement. *Review of Social Economy*, 76(3), 377-396. <https://doi.org/10.1080/00346764.2018.1463447>
- Nor, B., Djatmika, E. T., Widjaja, S. U. M., & Wahyono, H. (2022). Development of economic learning model based on Pancasila values. *International Journal of Instruction*, 15(1), 259-276.
- Pendergast, D. (2021). The role of home economics education in the 21st century: The Covid-19 pandemic as a disruptor, accelerator, and future shaper. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 11(4), 13-32. <https://doi.org/10.26529/cepsj.1205>
- Refrigeri, L., & Aleandri, G. (2014). The economics of education as educational science. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 2059-2063. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.519>
- Remund, D. L. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 276-295. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01169.x>

Quranic Teachings on Economy as Exhibited in Elementary School Textbooks

M. Shaahmaleki¹ ◉ H. Maleki, Ph.D.^{2*} ◉ M. Ghaaderi, Ph.D.³ ◉ G. MesbaahiMoghaddam, Ph.D.⁴

Abstract

Given the Quranic teachings on economic issues, textbooks are expected to be an arena for their presentation. To see the extent to which such a presentation is undertaken all elementary school textbooks in the 2021-2022 school year, were content analyzed using an instrument constructed based on derived teachings from the holy Quran. The validity and reliability of the instrument used was assessed to be acceptable. Findings are indicative of inadequate coverage of Quranic teachings on economy. The mostly covered area is that of occupation and income while the least attended subject is corruption and envy. There is no mention of economic sanction! The covered subjects are mostly in the Social Studies textbooks, while their coverage in the Thought & Research textbook is the least. The same difference is observed between the 6th and 1st grade textbooks.

Keywords: Content analysis, elementary school textbooks, economic training, Quranic teachings

Date Received: Sept. 11, 2022

Date Accepted: March 7, 2023

This paper is derived from the first author's Doctoral Dissertation.

1. Doctoral Graduate in Curriculum Studies, Faculty of Psychology and Education, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
2. Professor, Department of Curriculum Studies, Faculty of Psychology and Education, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author).
E-mail: maleki@atu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Curriculum Studies, Faculty of Psychology and Education, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
4. Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.